

บทที่ 2

เหตุการณ์ทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยทำสงครามกับพม่าเพียงสองครั้ง จึงเป็นโอกาสให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงส่งเสริมการฟื้นฟูและบำรุงศิลปวัฒนธรรมได้อย่างเต็มที่เนื่องจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงเริ่มต้นไว้แล้ว ดังนั้นในรัชสมัยของพระองค์จึงเป็นการปรับปรุงสิ่งเหล่านี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในด้านวรรณคดีและการละคร กล่าวกันว่าสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น นับว่าเป็น “ยุคทอง” ของวรรณคดีอีกครั้งหนึ่ง วรรณคดีร้อยกรองได้เจริญขึ้นถึงขีดสูงสุด แต่พอหลังจากนี้แล้ว ระดับแห่งกาพย์กลอนก็ต่ำลง ดังที่มีผู้กล่าวไว้ว่า “....ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสุนทรภู่เป็นเหมือนขุนเขาสองยอดในวงกวี วรรณกรรมที่ทั้งสองสร้างไว้ นั้น ไม่มีผู้ใดจะยอดเทียมเท่า ทั้งในเชิงความคิดและทำนองกลอน....”

นอกจากกวี 2 ท่านนี้แล้ว ก็ยังมีคนอื่น ๆ ที่มีความสามารถมาช่วยสร้างสรรค์งานวรรณคดีที่สำคัญหลาย ๆ ท่าน บางท่านก็มีชีวิตอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และยืนยาวไปถึงรัชกาลที่ 3 แต่บทวรรณคดีที่มีค่าเหล่านั้นนับได้ว่าเกิดสมัยรัชกาลที่ 2 ทั้งสิ้น ในช่วงระยะเวลา 15 ปี แห่งรัชสมัยของพระองค์ นับว่าชาวไทยได้ประสบกับความสงบสุข แม้จะมีเหตุการณ์พิพาทกับประเทศเพื่อนบ้านบ้าง ก็เป็นเหตุการณ์ที่เล็กน้อย ชาวไทยมีเวลาและโอกาสที่จะสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่ชาติอีก จึงช่วยกันสร้างสรรค์ศิลปประพันธ์ เป็นการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมและวรรณคดีต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประกอบกับเหตุการณ์ สภาพบ้านเมือง ประชาชนอยู่ในภาวะที่เจริญ ช่วยปลูกสร้างอารมณ์อันงดงามในทางที่จะก่อสร้างวรรณคดี คนไทยจึงกระหายที่จะสั่งสมสิ่งที่เป็นวัฒนธรรมสำคัญของชาติให้เทียบเท่ากรุงศรีอยุธยาที่ยังเหลือภาพอยู่ในความทรงจำให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงเป็นองค์ประมุขแห่งกวี และอุปถัมภ์บำรุงเกี่ยวกับการกวีอย่างมาก ผู้ใดเชี่ยวชาญทางกาพย์กลอนก็ทรงโปรดปรานยกย่อง ถึงกับมีคำกล่าวกันว่า “ในรัชกาลที่ 2 นั้น ใครเป็นกวีก็โปรด”

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชสมภพเมื่อวันพุธ เดือน 4 ขึ้น 7 ค่ำ ปีกุน ตรงกับวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2310 มีพระนามเดิมตามหนังสือราชสกุลวงศ์ว่า “ฉิม” เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี นามเดิมว่า ทองด้วง พระองค์ทรงพระราชสมภพ ณ บ้านสวนอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก่อกบฏ ทิ้งพระนครหลวง ยกเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแล้ว ได้เชิญให้หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี มาปฏิบัติราชการในตำแหน่งที่ราชฐานันดรเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา มีนิวาสสถานอยู่ใต้วัดระฆังโฆสิตาราม จนได้รับการเลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตามเสด็จพระราชบิดา ไปในการศึกสงคราม ตั้งแต่มีพระชนมายุเพียง 8 ชันษา เมื่อพระชนมายุ 13 ชันษา สมเด็จพระราชบิดาให้ทำพิธีโสกันต์ แล้วนำไปฝากมอบไว้กับสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่) ที่วัดระฆังโฆสิตาราม หรือวัดบางหว้าใหญ่ ได้ศึกษาอักษรศาสตร์จากที่นั่น และได้ทรงตามเสด็จไปในการสงครามหลายครั้ง

พ.ศ. 2324 กรุงธนบุรีเกิดยุคเข็ญถึงกาลวิโยค สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ได้เสด็จปราบดาภิเษกเป็นปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชจักรีวงศ์ และทรงย้ายพระนครหลวงมาตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี พระราชทานนามว่า กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ ฯ เมื่อ พ.ศ. 2325 และโปรดให้สถาปนาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุ 16 พรรษา ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร

พ.ศ. 2331 ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆัง เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วเสด็จไปประทับที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) จนออกพรรษา

เมื่อกรมพระราชวังบวรสุริยราช พระอนุชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคตแล้ว ก็ทรงได้รับพระอิสริยยศเป็นพระมหาอุปราช ผู้รับราชการแทน โปรดให้มีการตั้งพระราชพิธีอุปราชภิเษก เมื่อ พ.ศ. 2349

พ.ศ. 2352 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต พระองค์ก็เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชนมายุขณะนั้น 42 พรรษา เสด็จมาประทับ ณ พระบรมมหาราชวัง ทรงพระบรมนามาภิไธยว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติตลอดเวลา 15 ปี ก็สวรรคตเมื่อวันพุธ แรม 11 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 เวลาประมาณ 18.30 น. ตามพระราชพงศาวดาร

ภาวะของบ้านเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชย์นั้น เป็นช่วงเวลาที่ไทยเรากำลังหวาดระแวงว่าพม่าจะยกมาทำศึกอีก และฉนวนก็อาจจะกลายเป็นข้าศึกทางใต้ก็ทางหนึ่ง ทั้งพอเสด็จผ่านพิภพได้ 3 วัน ก็มีการปราบปรามกบฏภายในพระราชอาณาจักร เมื่อเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงเริ่มทำนุบำรุงบ้านเมือง เช่น ต้านการสาธารณสุข โปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธี “อาพาธพินาศ” ยิงปืนใหญ่รอบพระนครตั้งแต่กำแพงรุ่งเช้า อัญเชิญพระแก้วมรกต พระบรมสารีริกธาตุออกแห่ มีพระสงฆ์ราชาคณะนำขบวนแห่ ไปรยทราย พรมน้ำพระพุทธรูปมนต์น้ำพระปริตร ทั้งทางบกและทางน้ำ พระองค์และพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนข้าราชการทั้งปวงรักษาศีล เว้นการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ในสมัยที่อหิวาตกโรคระบาดเมื่อ พ.ศ. 2361 และยังตราพระราชบัญญัติฉบับหนึ่งคือ “กฎหมายห้ามสูบฝิ่น” เพื่อสุขภาพของราษฎร

สำหรับงานฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมนั้น สามารถแยกออกเป็นหัวข้อได้ดังนี้ คือ

1. ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็น “กษัตริย์ศิลปิน” โดยแท้จริงเพราะพระองค์ทรงส่งเสริมช่างฝีมือให้มีโอกาสแสดงฝีมือ และทรงลงฝีพระหัตถ์ในงานหลายชิ้น ทั้งในกำนบันและแกะสลัก

กล่าวกันว่าฝีมือช่างในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้นเป็นฝีมือยอดเยี่ยม ดังจะเห็นได้จากหุ่นไทยที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน เป็นฝีมือช่างไทยในรัชกาลนี้เกือบทั้งหมด มีหน้าหุ่นฝีพระหัตถ์รวมอยู่ด้วย คือ หน้าหุ่นพระใหญ่กับหน้าหุ่นพระน้อย และพระพักตร์พระพุทธธรรมิศรราช ซึ่งเป็นพระประธานประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดอรุณราชวรารามก็เป็นฝีพระหัตถ์ของพระองค์

การทำหุ่นขี้ผึ้งนั้นเป็นพระราชภาระของพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ทรงดูแลกิจการเกี่ยวกับศิลปกรรมอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทรงใช้พระราชวินิจฉัยในงานประณีตศิลป์อีกชั้นหนึ่ง คือ การตกแต่งพระพุทธบุษยรัตน์ ซึ่งได้มาจากนครจำปาศักดิ์ พระพุทธรูปนี้ทำด้วยแก้วผลึกที่เรียกว่าเพชรน้ำค้าง หรือบุษยหน้าขาว บางทีก็เรียกกันว่า “พระแก้วขาว” ทรงให้ช่างหาเนื้อแก้วอย่างเดียวกันมา

เจียรไนต่อเข้าที่ปลายพระกรรณซึ่งลีไปเล็กน้อย และทรงออกแบบฐานหน้ากระดานชั้นสิงห์บัวหางบัวกว่า ย่อเป็นหลั่นลงมา มีหน้ากระดานท้องไม้รองรับบัวกลุ่มรับทับเกสรแก้วต่อองค์พระพุทธรูปแก้วผลึกนี้ แล้วโปรดให้ช่างทำฐานหล่อสัมฤทธิ์หุ้มทองคำประกอบจนสมบูรณ์ แล้วมีพระราชดำริให้แผ่ทองคำหุ้มพระเศียร ทำเม็ดพระศกเต็ม มีพระรัศมีทองคำลงยาประดับเพชรที่ใจกลาง เมื่อช่างทำสำเร็จแล้วผลปรากฏว่าสีทองที่หุ้มพระเศียรทอดลงยังพระพักตร์ดูเป็นรุ่งเรืองเหลืองคล้ำทำให้พระพักตร์หมอง จึงรับสั่งให้ประชุมนายช่างหาทางแก้ไขในที่สุดก็มีพระราชดำริให้หาเนื้อเงินบริสุทธิ์มาแผ่หุ้มพระเศียรชั้นหนึ่ง แล้วสวมพระศกทองคำหุ้มชั้นนอก ก็แก้ปัญหาเรื่องพระพักตร์เหลืองคล้ำให้หายไปได้ และประดับดวงพระเนตรด้วยแผ่นทองลงยาสีค่า-ขาว กับทำฉัตรทองคำ 5 ชั้น ประคิษฐานไว้เบื้องหลังอีกด้วย

งานศิลปะฝีมือพระหัตถ์ที่เด่นและมีค่าอันคืองานปั้นหุ่นพระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม งานแกะไม้รักเป็นรูปหน้าพระ (เทวคา) ทรงชฎา 2 หน้า เรียกกันว่าพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย และที่สำคัญคืองานสลักลายประตูพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชาธิบายว่า

“เรื่องบานประตูวัดพระใหญ่ ซึ่งทุกวันนี้เรียกว่าพระโต หรือพระศรีสากยมุนี วัดสุทัศนนั้นได้ความชัดเจนดีนัก ประหลาดที่ไม่ใครจะมีใครรู้ เล่ากันไปต่าง ๆ นานา แต่ที่ทรงเองเห็นจะเป็นบานกลาง เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงสร้างพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ มีพระราชประสงค์อยากจะได้สลักอย่างพระวิหารศรีสากยมุนี โปรดให้กรมขุนราชสีห์และช่างสลักมีพระยาจินดารังสรรค์เป็นต้นไปคิดอ่านสลักให้เหมือนเช่นนั้นไม่สำเร็จ ต้องสลักเป็น 2 ชั้น เพราะถากไม่เป็น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงถากรูปหุ่นดีนัก จึงได้ถากลายบานนี้ได้ เพราะเป็นการเหลือวิสัยที่ช่างเขียนหรือช่างสลักจะทำ”

วัดสุทัศนเทพวรารามนี้ เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งพระทัยจะสร้าง แต่ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ดำเนินงานต่อคงจะมีพระราชประสงค์ให้สู้กับวัดพนัญเชิง อยุธยา และโปรดให้ยกบานไม้เข้ามาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อทรงดูแลการแกะสลักและลงฝีพระหัตถ์ด้วยพระองค์เองบางตอน งานแกะสลักบานประตูวิหารวัดสุทัศนนั้นแกะสลักเป็นลวดลายเครื่องไม้ซับซ้อนกันหลายชั้น เป็นการแกะสลักที่เรียกว่า “ซุก 3 ชั้น” มีการขุดพื้นเพื่อยกตัวลายหรือภาพให้สูงเด่นขึ้นเกือบเป็นภาพชนิคลอยตัว (Round Relief) เครื่องมือที่ใช้แกะสลักก็คงจะต้องสร้างพิเศษเฉพาะงานนี้ คงมีอธิบายไว้ในพระราช-

พงศาวดารว่า “ลายสลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์สถักดิ์ไม่มีที่ไหนเหมือน ยังเป็นของควรมอยู่จนทุกวันนี้ มีค่าเล่าสืบมาว่าช่างที่สลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์นั้นเมื่อทำการเสร็จแล้ว ประสงค์จะไม่ให้ใครทำได้เหมือนต่อไปจึงเอาเครื่องมือทั้งน้ำเสียหมด ความข้อนั้นจริงแท้อย่างไรไม่ทราบ แต่มีความจริงอย่าง ๑ ซึ่งปรากฏในรัชกาลหลังต่อมา มีพระราชประสงค์จะทำบานอย่างพระวิหารวัดสุทัศน์ไปใช้ที่อื่น ไม่มีช่างที่จะรับทำให้เหมือนได้”

นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวัง บุรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ และที่สำคัญควรกล่าวถึงอีกประการหนึ่งก็คือ การสร้าง สวนขวา สวนขวานมีอยู่ในพระราชวังหลวงตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว และในสมัยรัชกาลที่ ๑ ก็มีการสร้างสวนสำหรับประพาสไว้ในพระราชวัง เรียกว่าสวนขวาเช่นกัน แต่สวนขวาที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้นไม่เหมือนกับสวนขวาสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะมีแต่การขุดสระ ปลูกพระตำหนักทองที่ประทับไว้ในสระหลังหนึ่ง กับมีพลับพลาที่เสวยหลังหนึ่งอยู่ริมปากอ่างแก้ว หน้าเขาก่อด้วยพองน้ำ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระองค์ทรงพระราชดำริว่าช่างฝีมือดีมีมากขึ้นแล้ว ควรจะสร้างสวนขวากภายในพระบรมมหาราชวังให้เป็นที่ประพาสอย่างสมบูรณ์ จึงทรงหารือกับพระราชวังสนามจันทร์และเสนาบดี แล้วโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองจัดการสร้างสวนขวาดังมีรายละเอียดเกี่ยวกับความวิจิตรพิสดารดังนี้

“การสร้างสวนขวากครั้งนี้สร้างพระมหามนเทียรที่ประทับในสวน มีมุขสามด้านเป็นที่ประทับองค์ ๑ แลให้ขุดสระใหญ่ในสวนนั้นยาว ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา ข้างสระนั้นลงเขื่อนและก่ออิฐบังหน้าเขื่อน พื้นสระนั้นให้บุอิฐถือปูนทั่วไป ทำเหมือนอ่างแก้ว ให้ขุดท่อน้ำเป็น ๓ สาย บีกเบ็กน้ำถ่ายไปได้ให้น้ำใสสะอาดเป็นอันดี ไม่มีเลนตม ในสระนั้นมีเกาะน้อยแลเกาะใหญ่ รายเรียงไปเป็นหลายเกาะ ชักสะพานถึงกัน ทำแก่งแลก่อภูเขาไว้ริมเกาะ เกาะละ ๒ เก่งบ้าง ๓ เก่งบ้าง ขอบสระใหญ่นั้นให้ก่อภูเขาทำแก่งลงที่ลาด ๆ ท่วงที่เหมือนอย่างแพจอกไว้รอบสระ เรียกว่าแพหลังแก่งแพให้ปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ มีผลต่าง ๆ พระน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิ์พิลเสพเป็นแม่กองก่อภูเขาแลปลูกต้นไม้ หน้าเขื่อนเพชรชั้นในมีกำแพงล้อมรอบพระราชอุทยาน ริมกำแพงด้านตะวันออกโปรดให้ทำแก่งหน้าถึงยี่ก้องกันไป ตั้งแต่ประตูราชสำราญลงมาด้านใต้ ด้านตะวันตกตลอดถึงประตูกลม แลให้ทำพระที่นั่งอย่างฝรั่งพื้นสองชั้นชั้นองค์หนึ่งเป็นที่ทรงฟังมโหรี แลทำบ่อมรินน้ำเป็นที่จอกประทับเรือพระที่นั่งสำรับแก่งใหญ่ ทำเรือทั้งเป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่ง แลทำบ่อมสูงสำหรับทอดพระเนตรแข่งเรือแลทอดพระเนตรในจังหวัดพระราชอุทยานนั้น แลแก่งใหญ่ที่เสวยอีก ๓ เก่ง แลโปรดให้พระยาสุริวงษ์มนตรี (สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงษ์) พระยาศรีสุริวงษ์

(สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ) ทำแก่งโรงละครขึ้นแก่งหนึ่ง...แล้วมอบให้พระราชวงศานุวงศ์ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลท้าวนางผู้ใหญ่ในพระราชวังที่สมควรจะแต่งแก่งแพได้ ให้เป็นเจ้าของแก่งแพพระองค์ละแพ...แลแก่งแถวหน้าหน้าดังก็มอบให้มีเจ้าของต่างกัน ทั้งเครื่องแก้วเขวนโคมแลตั้งโต๊ะเครื่องบูชา ตั้งตุ๊กตาทำคนนั่งบ้างยืนบ้าง บันเป็นละม้ายคล้ายรูปคนจริง ๆ มีชื่อต่าง ๆ นุ่งห่มแต่งด้วยเครื่องทองจริง ๆ แลที่แก่งที่แพนั้นท่านผู้เจ้าของตกแต่งประกวดประชันกันยิ่งนัก อนึ่ง โปรดให้หาสัตว์จัตุบาทวิบาตต่าง ๆ ควรปล่อยก็ปล่อยไว้ ควรขังก็ทำกรงถักด้วยลวดขึงไว้ นกแก้ว, นกขุนทอง, นกไนรี, สัตวา, นกที่จับคอนก็ห้อยแขวนไว้ทุกแห่งทุกตำบล เสียงพลอดแลพุกแข่งแข่งเข้าไปในพระราชอุทยาน การทำครั้งนั้นสนุกสนานยิ่งนัก

ครั้นถึงฤดูน้ำก็ให้ไซ้หน้าเข้ามาเต็มเปี่ยมสระ และโปรดให้มีการฉลองสมโภชพระที่นั่งในกลางระหว่างการยังไม่เสร็จ... มีละครข้างในสองโรงเล่นประชันกัน... เวลากลางวันเสด็จออกทอดพระเนตรพวกร้างทำการ ครั้นเวลาพลบค่ำสิ้นราชการแล้ว ก็เสด็จประพาสลงเรือพระที่นั่งสำรับน้อย เจ้าจอมพายนุ่นยกใหม่บ้างแพรบ้าง สวมเสื้อแลผ้าห่มแพรสลัษีต่าง ๆ ากคเข็มขัด ลงเรือสำรับลำละหกคน เรือเจ้าคุณวังหลวง ลำ 1 เจ้าคุณวังหน้า ลำ 1 เป็นเรือตำรวจไปหน้า เรือปีพาทย์สองลำ เรือตั้งสี่ลำ เรือพระที่นั่งรองลำ 1 เรือมหาดเล็ก เจ้าจอมแกลคนรำพายลำละหกคน 12 ลำ เรือพระองค์เจ้า บ้าง เรือเจ้าจอมมารดาเป็นเจ้าของบ้าง ข้าราชการฝ่ายในที่เป็นญาติ พวกพ้องเป็นคนพายเรียกว่า เรือต่างกรม 20 ลำ เรือข้าราชการ 8 ลำ... พายตามเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรแก่งแลแพที่เจ้านาย ข้าราชการแต่งไว้ทั่วทุกแห่ง แลลดเลี้ยวไปตามเกาะใหญ่่น้อยนั้น ๆ ครั้นเสด็จขึ้นที่ประทับแล้ว เสด็จประทับแก่งแพใหญ่หน้าลึกลงกว่าทุกแห่ง มีปีพาทย์มโหรีทำด้วย มีพระราชบัญญัติสั่งให้ข้าราชการฝ่ายใน พายเรือแข่งกัน และเล่นไล่กันตามหว่างเกาะ ถ้าเรือที่อยู่โยงออกไปได้จับได้ลำหนึ่ง ผู้แพ้ต้องเสียเงิน ให้ผู้ชนะสามสลึง แล้วเรือลำที่แพนั้นออกไปจับเรือลำอื่นได้ก็ได้เงินสามสลึงเหมือนกัน เมื่อจับกันได้พามาที่เสาโยง มีรับสั่งให้คนรำเล็ก ๆ ที่ยังพายเรือไม่ได้ร้องเป็นลำ ๆ ต่าง ๆ ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่ว่าเยาะเย้ยถึงคนถือท้ายแลเจ้าของเรือลำนั้น ถ้าจับกันไม่ได้เรือหนีเข้าโยงหมดสามเที่ยว เรือไล่นั้นก็ต้องถูกปรับโทษให้รำบ้าง ให้ออกถึงออกยกษ์บ้าง ให้สวมเทริดโมงครุ่มแลสวมงอบบ้าง สวมหน้ากากข้างหลังบ้าง สวมหน้าไชนบ้าง เป็นหน้าเนื้อบ้าง ให้พายเรือไล่จับกันต่อไป...

ถึงฤดูเดือน 11 เดือน 12 เสด็จลงทรงลอยพระประทีปที่พระตำหนักแพ แล้วเสด็จกลับขึ้นมามีการแห่ผ้าป่าที่ในสระ พระองค์เจ้าที่มีแพต้องเกณฑ์เรือผ้าป่าองค์ละลำ เครื่องเล่นแห่ผ้าป่ามีเรือแห่ ครุละครแต่งเป็นขุนนาง สวมเสื้อเข็มขาบลงเรือก็ัญญา จำอวดพายคนละลำ เรือจำอวดแต่ง

เป็นพม่าเลี้ยงถึง พวกจำวอดเล็ก ๆ เป็นลึงกีกระบี่กระบองสองลำ เรือละครบันโยจำวอดลำ 1 ทวายนผู้หญิงลำ 1 เรือศักรวาวังหลวงบัวพระสมุทลำ 1 วังหน้าครุละครลำ 1 เรือศักรวาท่านผู้หญิงอยู่ภรรยาเจ้าพระยาเอภัยภูธรลำ 1 ท่านผู้หญิงเพียนภรรยาเจ้าพระยาโกษา (สังข์) ลำ 1 เรือเพลงอำเภงเสมลำ 1 เรือพระองค์เจ้ากุชายขนมลำ 1 เมื่อเสร็จการเล่นในเวลากลางคืน เวลาเช้าก็ให้ส่งกระจากผ้าป่าออกไปถวายพระสงฆ์

การสร้างสวนขวานนั้นนอกจากจะสร้างเป็นที่ประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถแล้ว ยังเกี่ยวแก่ราชการบ้านเมืองด้วย คือจะให้ปรากฏพระเกียรติยศสืบไปในแผ่นดินประการหนึ่ง และจะกุสติปัญญาข้าราชการซึ่งเป็นช่างให้ทำการไว้ฝีมืออีกประการหนึ่ง ถ้ามีชาวต่างประเทศหรือหัวเมืองประเทศราชใหญ่่น้อยมาเฝ้า ก็โปรดให้เจ้าพนักงานพาเข้าไปชม ความงดงามของสวนขวานนั้นเป็นที่สรรเสริญพระเกียรติยศไปทั่ว

2. การดนตรี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชอัธยาศัยฝักใฝ่ในศิลปะการดนตรี และทรงโปรดอุปถัมภ์การดนตรีทั้งในทางฝีมือช่างสร้างเครื่องดนตรีและการเล่น ทรงชวนชายที่จะให้ได้ว่าดีดัดสมการะที่นำมาใช้ในการสร้างเครื่องดนตรีให้เหมาะสม ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุปี พ.ศ. 2357 เป็นหนังสือเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ถึงพระยานครศรีธรรมราช 2 ฉบับ ฉบับหนึ่งแจ้งว่า “ต้องพระราชประสงค์หนึ่งแพะที่ดีสำหรับจะทำซอและกลองแขกเป็นอันมาก จักหาหนึ่งแพะที่กรุงเทพพระมหานครได้ดีไม่ จึงเกณฑ์มาให้เมืองนครจัดซื้อหนึ่งแพะที่ดีส่งเข้าไป....จะเป็นราคาผืนละเท่าใด ให้บอกเข้าไปให้แจ้ง จะได้พระราชทานเงินราคาให้”

อีกฉบับหนึ่งแจ้งว่า “ต้องพระราชประสงค์ไม้แก้วที่ลายดีสำหรับจะทำคันกระจำบี คันชักซอ....คันกระจำบีสามคู่ คันชักซอสามอัน”

อีกฉบับหนึ่งเป็นหนังสือของหมื่นศักรพิลเสพ เจ้ากรม รับสั่งกรมหมื่นศักรพิลเสพออกไปยังพระยานครศรีธรรมราชว่า “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จะต้องพระราชประสงค์ไม้บงที่แก่ทั้งดี ทำระนาดสองสำหรับ กับไม้แก้วที่ลายดีเป็นคันชัก (ซอ) สองคัน ไม้มฤตเป็นหุ่นกลองแขกสองคู่ หนึ่งแพะขึ้นรามะนา กลองแขก ซอด้วง”

นอกจากนี้ยังทรงริเริ่มให้จัดวงปีพาทย์เข้าประกอบเป็นอุปกรณ์การขับเสภา เพราะการขับเสภาในสมัยโบราณไม่มีเครื่องดนตรีชนิดใดประกอบนอกจากกรับที่ผู้ขับขับประกอบในทำนองขับเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่าคนขับเสภาเห็นเหนื่อยมีเวลาพัก

ไม่เพียงพอ แม้จะมีหลายคนและผลคึกกันขับคนละตอนก็ตาม ให้มีการแทรกเพลงรับส่งให้ปีพาทย์รับ และบรรเลงเพลงหน้าพาทย์เหมือนอย่างการละคร ตอนใดเป็นการดำเนินเรื่องก็ขับ ตอนใดเป็นถ้อยคำรำพันหรือข้อความอื่นที่ควรแก่การรับส่งก็ร้อง

พระองค์โปรดการทรงดนตรีและเครื่องดนตรีที่ทรงถนัดก็คือซอสามสาย เล่ากันว่าถ้าทรงทราบว่าสวนของผู้ใดมีกะลามาพระว่าที่ใช้ทำกะโหลกซอสามสายได้ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตราภูมิคุ้มกันแก่เจ้าของสวนเพื่อมิให้ต้องเสียภาษีอากร ทรงสร้างซอสามสายขึ้นไว้เป็นซอคู่พระหัตถ์ มีอยู่คันหนึ่ง โปรดพระราชทานนามว่า ซอสายฟ้าฟาด เก็บรักษามาจนถึงรัชกาลที่ 7 มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับการทรงดนตรีของพระองค์อยู่ว่า “คืนวันหนึ่ง ภายหลังที่ทรงสี่ซอสามสายอยู่จนตึกแล้วก็เสด็จเข้าที่พระบรรทม ทรงพระสุบินว่า พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปในสถานที่แห่งหนึ่ง ซึ่งปรากฏในพระสุบินนิมิตนั้นว่า เป็นสถานที่สวยงามไม่มีแห่งใดในโลกนี้เสมอเหมือน ขณะนั้นก็ได้ทอดพระเนตรเห็นดวงจันทร์ลอยเข้ามาใกล้พระองค์และสาดแสงสว่างไสวไปทั่วบริเวณ ทันใดนั้นก็พลันได้ทรงสดับเสียงดนตรีทิพย์อันไพเราะเสนาะพระกรรณเป็นที่ยิ่ง พระองค์จึงเสด็จประทับทอดพระเนตรทิวทัศน์อันงดงามและทรงสดับเสียงดนตรีอันไพเราะอยู่ด้วยความเพลิดเพลินเจริญพระราชหฤทัย ครั้นแล้วดวงจันทร์ก็ค่อย ๆ เลื่อนลอยถอยห่างออกไปในท้องฟ้า ทั้งสำเนียงดนตรีทิพย์นั้นก็ค่อย ๆ ห่างจนหมดเสียงหายไป พลันก็เสด็จขึ้นพระบรรทม”

แม้เสด็จตื่นแล้ว เสียงดนตรีในพระสุบินนั้นยังคงกังวานอยู่ในพระโสต จึงโปรดให้ตามหาเจ้าพนักงานดนตรีเข้ามาท้อเพลงดนตรีนั้นไว้ แล้วพระราชทานชื่อว่า บุหลั่นลอยเลื่อน หรือ บุหลั่นเลื่อนลอยฟ้า หรือบางทีก็เรียกว่า เพลงสรรเสริญพระจันทร์ ซึ่งนักดนตรีจำสืบทอดกันมาจนบัดนี้ แต่ที่รู้จักกันดีนั้นในชื่อว่า เพลงทรงพระสุบิน

ในสมัยนั้นการดนตรีรุ่งเรืองมาก มีการตั้งวงมโหรีและปีพาทย์ประกวดประชันกัน มีนักดนตรีที่มีฝีมือเกิดขึ้นมาก ซึ่งได้แต่งและปรับปรุงเพลงที่ใช้บรรเลงประกอบการเล่นละคร เพลงที่ใช้บรรเลงทั่วไปเป็นจำนวนมาก การดนตรีในสมัยนั้นจึงนับว่าเป็นแบบแผนอย่างแท้จริง

3. วรรณคดี

นักวรรณคดีมีความเห็นว่าสมัยรัชกาลที่ 2 นี้เป็นสมัยที่วรรณคดีไทยรุ่งเรืองถึงขีดสุด มีกวีสำคัญหลายท่าน และวรรณคดีสโมสรก็ได้ตัดสินว่าบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เป็นยอดของกลอนบทละคร เสาอาชุนข้างอาชุนแผนเป็นยอดของกลอนเสภา ซึ่งกวีที่แต่งส่วนมากเป็นกวีที่อยู่ในสมัยนี้

กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีแววกวีมาตั้งแต่เยาว์พระชันษา
ความมีพระปรีชาญาณนี้จะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด ส่วนใหญ่คงจะได้ทรงในตอนที่มีการ
เล่นสนุกที่สวนขวา เมื่อเล่นเรือไล่จับและอยู่โยง มีบทกลอนพระราชนิพนธ์ตอนหนึ่งว่า

“จับเรือหม่อมน้อยงอก
รับสั่งให้ออกอินทรชิต
อย่าอายอย่าเหนียมเลยนะแม่
แยงแยลงอีกสักนิด”

บทพระราชนิพนธ์นี้เข้าใจว่าทรงแต่งขึ้นร้องให้คุณน้อยงอก (นาฏศิลปินในสมัยรัชกาลที่ 2 เล่นเป็น
ตัวไกรทอง) เต็มหรือรำ อีกคราวหนึ่งคงจะจับได้เรือเจ้าจอมมารคาสี คนเรียกกันว่าเจ้าคุณพี่ ทรง
พระราชนิพนธ์ว่า

“จับได้เรือเจ้าคุณพี่
ท่านเป็นผู้ตีมาแต่แผ่นดินโน้น
ท่านงามนักเจียวเมื่อสาว
เดี๋ยวนี้อ้วนราวกะทะโพน”

อีกตอนหนึ่งคือ

“จับได้เรือหม่อมพลับเจ็ก
รูปร่างเล็ก ๆ น่าเอ็นดู
ถือท้ายเล่าก็ดี
เสียแต่ไม่มีหางหนู”

บางครั้งก็ทรงจะทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนร่วมกับกวีในราชสำนักเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลิน
ยังมีคำกลอน สักรวาคำตาย ว่า

พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 – สักรวาระแก่นมนตรี
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 – จรดีเลยลงตรงในสระ
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 3 – เอาพระหัตถ์ขจัดพระองค์ทรงชำระ
สุนทรภู่ – แล้วเรียกพระอนุชามากระชิบ
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 – นันท์กอบบัวมีดอกเฟิงออกฝัก
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 3 – จงไปหักเอาแต่ตัวฝักบัวดิบ

สุนทรภู่ – โนนอีกกอแลไปไกลลิบลิบ

พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 – ให้ช่างโนไปหยิบเอามาเอย

นอกจากนี้ก็มีพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องอิเหนา ไม่ทราบว่าต้นเรื่องเดิมจะทรงพระ-
ราชนิพนธ์เมื่อไร มีผู้นำไปเป็นบทร้องดังนี้

ไอ้ว่าอนิจจาความรัก

ฟังประจักษ์ดังสายน้ำไหล

ตั้งแต่จะเขี้ยวเป็นเกลียวไป

ที่ไหนเลยจะไหลกลับมา

สตรีใดในพิภพจบนแดน

ไม่มีใครได้แก่นเหมือนอกข้า

ควยไผ่รักให้เกินพักตรา

จะมีแต่เวทนาเป็นเนืองนิตย์

ไอ้ว่าน่าเสียดายตัวนัก

เพราะเชื่อล้นหลงรักจึงซำจิต

จะออกชื้อลื้อชัวไปทั่วทิศ

เมื่อพลั้งผิดคิดแล้วจะโทษใคร

วาเอ๋ยวาจา

ช่างว่าเหมือนใครไม่รู้เท่า

สารพัดไฟเพราะเพราะเพราะ

เลือกเอาแต่ดีมาเจรจา

จะให้เชื่อพจมานหวานถ้อย

จะได้ไปเป็นน้อยชาวหมันหย้า

เขาจะเชิดชื้อลื้อชา

ว่ารักสามี่ทำนกว่าความอาย

อันความอัปยศอดสู

จะติดตัวชื้อลื้อชัวมิรู้หาย

ร้อนใจอะไรเล่าเจ้าเป็นชาย

ไม่เจ็บอายชายหน้าก็ว่าไป

เมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 นั้น ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่นอนว่าพระองค์จะได้ทรงเป็นกวีประจำราชสำนักอยู่ด้วยผู้หนึ่งหรือไม่ มีผู้สันนิษฐานว่าถ้าพระองค์มีส่วนร่วมในการแต่งพระราชนิพนธ์ รามเกียรติ์ ก็อาจจะได้ช่วยแต่งตอน “สีดาหาย” ซึ่งมีกลอนชมดงแห่งหนึ่งที่กล่าวถึงพระรามว่าฟังถึงนางสีดาว่า

เดินทางในหว่างบรรพต	เลี้ยวลตามเชิงเขาใหญ่
เห็นฝูงบักษาคณาใน	อาลัยถึงองค์วนิดา
นกแก้วจับกิ่งแก้วพลอด	เหมือนเสียงเขาวอยคเส่นหา
สาธิตาจับกรรณิการ	จันรรจาเหมือนเจ้าพาที
แขกเต้าจับเต่าร้างร้อง	เหมือนพี่ร้างห่างห้องมารศรี
เบญจวรรณจับวัลย์มาลี	เหมือนวันแจ้วอนพิให้ตามกวาง
นกยูงจับยูงโหยหวน	เหมือนพี่โหยหานวลผู้แนบข้าง
นกหว้าจับหว้าริมทาง	เหมือนว่านางไม่เชื่อวาจา
นางนวลจับนางนวลนอน	เหมือนนวลเนื้อคางสมรเส่นหา
จากพราวจับจากแล้วร่อนรา	เหมือนพี่กับแก้วตาจากกัน
นกลางจับลางถึงร้อง	เหมือนลางเมื่อพลัดน้องพี่โคกศัลย์
ครวญพลาถพระเสด็จจรจัด	ทรงธรรม์สะอื้นไต่กี

กลอนชมดงในเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นี้ อาจเทียบได้กับกลอนชมดงในเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ตอนอิเหนารำพึงถึงสามนางครั้งที่จากเมืองหมันหยามาได้ดังนี้

ว่าพลาถทางชมคณานก	โผนผกจับไม้อิงมี
เบญจวรรณจับวัลย์ชาติ	เหมือนวันพี่ไกลตามสุคามา
นางนวลจับนางนวลนอน	เหมือนพี่แนบนวลสมรจินตะหรา
จากพราวจับจากจันรรจา	เหมือนพี่จากนางสะการะวาตี
แขกเต้าจับเต่าร้างร้อง	เหมือนร้างห้องมาหารัศมี
นกแก้วจับแก้วพาที	เหมือนแก้วพี่ทั้งสามส่งความมา
ตระเวนไพรร่อนร้องตระเวนไพร	เหมือนเวรใดให้นิราคเส่นหา
แก้วโหมงจับโหมงอยู่เอกา	เหมือนพินับโหมงมาเมื่อไกลนาง
คับแค้นจับแค้นโทษเดียว	เหมือนเปล้าเปลี่ยวคับใจในไพรกว้าง
ชมวิหคณกไม้ไปตามทาง	กะนึ่งนางพลาถรีบโยธี

กลอนทั้งสองเรื่องที่ยกมานี้มีการดำเนินความคล้ายคลึงกันมาก แต่กลอนในเรื่องอิเหนาไพเราะ
สละสลวยกว่า ซึ่งแม้จะคล้ายกันแต่ก็มิได้เป็นหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะ
เป็นผู้นิพนธ์กลอนในเรื่องรามเกียรติ์ตอนนี้ เพราะในการพระราชนิพนธ์ของพระองค์นั้นพระองค์จะ
ไม่ทรงทั้งบทเดิม และนักวรรณคดีบางท่านก็มีความเห็นว่าพระองค์ไม่ได้เป็นกวีที่ปรึกษาในสมัย
รัชกาลที่ 1

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงเป็นกวีผู้มีความสามารถ
เชี่ยวชาญการแต่งกาพย์กลอน และเป็นองค์อุปถัมภ์การกวี ทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนไว้มากมาย
ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกลอนบทละคร ดังมีรายชื่อพระราชนิพนธ์ดังนี้

1. บทละครในเรื่องอิเหนา ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ตลอดเรื่อง คงจะเป็นเพราะ
ทรงพระราชดำริเห็นว่าบทละครอิเหนาในรัชกาลที่ 1 เป็นแต่แต่งซ่อมแซมบทครั้งกรุงเก่า เข้ากัน
ไม่สนิทเล่นละครก็ไม่เหมาะ จึงทรงพระราชนิพนธ์ใหม่และคงจะมีพระราชประสงค์ให้เป็นต้นฉบับ
สำหรับพระนครแทนของเดิมด้วย บรรจุความประมาณ 20,520 คำกลอน รวม 45 เล่มสมุดไทย
2. บทละครในเรื่องรามเกียรติ์ ทรงพระราชนิพนธ์เฉพาะบางตอนที่ทรงคัดเลือกมา คือ
ตอนหนุมานถวายแหวน จนถึงตอนทศกัณฐ์ล้ม
ตอนบุตรลบ
บรรจุความประมาณ 14,300 คำกลอน รวม 33 เล่มสมุดไทย
3. บทละครนอกเรื่องไกรทอง ตั้งแต่ไกรทองอยู่ในถ้ำชาลวัน จนกลับตามวิมาลาลงไป
ในถ้ำ บรรจุความประมาณ 888 คำกลอน รวม 2 เล่มสมุดไทย
4. บทละครนอกเรื่องคาวี ตั้งแต่ท้าวสันนุราชได้ผอบผม จนถึงคาวีฆ่าไวยทัต บรรจุ
ความประมาณ 1,808 คำกลอน รวม 4 เล่ม
5. บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐา ตั้งแต่ไชยเชษฐาไปตามช้าง จนไชยเชษฐากับนางสุวิญา
กินตีกัน บรรจุความประมาณ 1,426 คำกลอน รวม 3 เล่ม
6. บทละครนอกเรื่องมณีพิชัย ตั้งแต่ขุนนางจันทร์ จนพระมณีพิชัยออกไปอยู่กับ
พราหมณ์ที่ศาลา บรรจุความประมาณ 500 คำกลอน รวม 1 เล่ม
7. บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง ตั้งแต่นางพันธุรัตได้พระสังข์มาเลี้ยง จนท้าวศิวิน
กับพระสังข์กลับจากเมืองสามนต บรรจุความประมาณ 3,256 คำกลอน รวม 6 เล่ม

8. บทละครนอกเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ตั้งแต่สังข์ศิลป์ชัยตกแหว จนท้าวเสนากฎเข้าเมือง
รวม 2 เล่ม

9. บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ทรงพระราชนิพนธ์เฉพาะบางตอนคือ

ตอนที่ 4 พลายแก้วเป็นชู้กับนางพิม

ตอนที่ 13 วันทองหึงกับลาวทอง

ตอนที่ 17 ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้นางแก้วกิริยา

ตอนที่ 18 ขุนแผนพานางวันทองหนี¹

10. บทพากย์รามเกียรติ์ ทรงพระราชนิพนธ์ 4 ตอน โดยปรับปรุงจากบทพากย์ครั้ง
กรุงเก่าคือ

ตอนนางลอย

ตอนเอราวัณ

ตอนนาคบาศ

ตอนพรหมาสตรี

11. รามเกียรติ์ตอนพระพิราพ

12. ภาพยนตร์เห่เรือ

ส่วนบทละครในเรื่องอุณรุทนั้น เข้าใจว่าเป็นบทละครกรุงเก่าที่พระบาทสมเด็จพระ-
พุทธเลิศหล้านภาลัยทรงนำมาดัดทอนและดัดแปลงแก้ไขเพื่อใช้หัดละครรุ่นเล็กของพระองค์ตั้งแต่สมัย
ที่ยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เพราะเมื่อเสด็จขึ้น
ครองราชย์แล้วโปรดเล่นละครหลวงเรื่องอิเหนามากที่สุด ละครเรื่องอุณรุทคงจะไม่ได้เล่นอีกนับแต่
คราวที่เลิกไปในรัชกาลที่ 1 นั้น

1 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับบทเสภาตอนที่ 17,18 นี้ว่าคงจะไม่ใช่พระราชนิพนธ์ทั้งหมด
เข้าใจว่าพระราชนิพนธ์เริ่มตั้งแต่ขุนแผนไปที่บ้านขุนช้าง ขึ้นตรง “มาถึงบ้านขุนช้างเข้ากลางแปลง เป็นเขื่อน
แข็งครอบขอบโตใหญ่” ไปข้างท้ายตอนนั้นดูเป็นสำนวนอันแทรกอยู่น้อยหน่ง ขึ้นตรง “วันทองต้องลมกลมแก้ม
เทาแขนคมเคียงเข้าเรียงหน้า” พระราชนิพนธ์เห็นจะลงมาเพียง “แสนเอ๋ยแสนคม คารมนหยอนลงแล้วหรือ”
ตอนที่ 18 ก็มีสำนวนอันอยู่ตรงที่นางวันทองครวญถึงตัวอยู่ข้างท้าย ซึ่งบทครวญอย่างนี้ที่พิมพ์เป็นเล่มนั้น ได้พบแต่
เสภาฉบับสมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ฉบับเดียว

4. การละคร

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 นั้น การละเล่นที่มีอยู่ในประเทศเช่นโขนละคร ก็ได้รับความกระทบกระเทือนอย่างมาก ตัวละครและบทละครเป็นอันตราย หายสูญไปเป็นจำนวนมาก ไม่น้อย ละครในคงจะมีตัวละครเหลืออยู่น้อย เพราะเป็นของหลวง แต่การที่แบบแผนละครในไม่ หายสาบสูญไปเสียทีเดียว เพราะมีตัวละครบางคนหลบหนีไปรอดชีวิตอยู่ได้ ละครนอก เป็นละคร ของชาวบ้าน ตัวละครคงจะหลบหนีซุกซุกอยู่ได้มาก และเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฟื้นฟูความ เจริญทางศิลปะการละครขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงเจริญรอยตาม เข้าใจว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็คงจะมีละครหลายโรง ทั้งของหลวงและของเอกชน ซึ่งละครเอกชนก็จะเล่น ละครนอก เท่าที่สืบทราบได้มีดังนี้

1. ละครผู้หญิงในราชสำนัก เล่นละครใน
2. ละครของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เล่นละครใน
3. ละครไทยในราชสำนักเขมร ตอนแรกเล่นละครนอก ภายหลังเล่นทั้งละครนอกและ ละครใน
4. ละครของนายบุญยัง เล่นละครนอก

เมื่อถึงรัชกาลที่ 2 ละครหลวงในรัชกาลที่ 1 ร่อยหรอลงไป พระบาทสมเด็จพระพุทธ- เลิศหล้านภาลัยจึงให้หัดละครในรุ่นเด็กขึ้น ดังที่ปรากฏเป็นตำนานอยู่ในพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทองว่า

ตัวละครเล็กเล็กเด็กหมด	สมเกียรติสมยศสมศักดิ์
มีแต่คนมาสามภักดิ์	จงรักรองบาทบาทมลาย
เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร	พวกที่มีบุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมันบุตรกันดาร	คิดอ่านไกล่เกลี่ยน้องเมียมา
ทั้งจีนแขกลาวพวนญวนทวาย	ต่างถวายลูกเก้าเอาหน้า
เขมรมอญชาวซุมพรไชยา	ทุกภาษาฟังพระบารมี

นอกจากเป็นองค์อุปถัมภ์ในด้านการแสดงทั้งละครนอก ละครใน และอื่นๆแล้ว พระองค์ยังทรง มีความคิดริเริ่มในเรื่องแบบแผนการขับเสภา ซึ่งการขับเสภาในสมัยโบราณไม่มีเครื่องดนตรีชนิดใด ประกอบ นอกจากกรับที่ผู้ขับขยับประกอบในทำนองขับเท่านั้น การขับเสภาในสมัยรัชกาลที่ 2 นิยม กันแพร่หลาย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดฟังขับเสภาอย่างยิ่ง ถึงแก่มิเสภาเป็น ของหลวงประจำพระองค์ ทรงพระราชดำริว่าคนขับเสภาเห็นดเห็น้อย มีเวลาพักไม่เพียงพอแม้จะมี

หลายคนและได้ผลัดเปลี่ยนกันขับคนละตอนก็ตาม จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดวงปี่พาทย์เข้าประกอบเป็น
อุปกรณ์การขับเสภา โดยให้แทรกเพลงรับส่งให้ปี่พาทย์รับ และบรรเลงเพลงหน้าพาทย์เหมือนอย่าง
การละคร ตอนใดดำเนินเรื่องก็ขับ ตอนใดเป็นถ้อยคำรำพันหรือข้อความอื่นที่ควรแก้การรับส่งก็ร้อง
ถึงปรากฏอยู่ในคำกลอนไหว้ครูเสภาว่า

“เดิมเมื่อครั้งจอมรินทร์แผ่นดินลับ
ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงชัย

เสภาขับยังหาไม่มีพาทย์ไม่
ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา”